

УДК 811.161.2: 81'373.43'74.3

Н. В. Стратулат

НОВІ ЗНАЧЕННЯ У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ СЕМАНТИЧНОГО ПРОЦЕСУ МЕТАФОРИЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА В 20-ТИ ТОМАХ)

Стратулат Н. В. Нові значення у словнику української мови як результат семантичного процесу метафоризації (на матеріалі тлумачного Словника української мови в 20-ти томах).

Стаття присвячена вивченню активних процесів розвитку лексичного складу української мови з 80-х років ХХ ст. до сьогодні на матеріалі тлумачного Словника української мови в 20-ти томах. На основі компонентного аналізу вивчені семантичні неологізми, охарактеризовано один із основних семантичних процесів – метафоризація, яка стала причиною виникнення нових значень.

Ключові слова: Словник української мови, лексика, семантичний неологізм, метафоризація.

Стратулат Н. В. Новые значения в словаре украинского языка как результат семантического процесса метафоризации (на материале толкового Словаря украинского языка в 20-ти томах).

Стаття посвячена изучению активных процессов развития лексического состава украинского языка с 80-годов ХХ ст. по сегодняшний день на материале нового толкового Словаря украинского языка в 20-ти томах. На основе компонентного анализа изучены семантические неологизмы, охарактеризован один из семантических процессов – метафоризация, которая стала причиной возникновения новых значений.

Ключевые слова: Словарь украинского языка, лексика, семантический неологизм, метафоризация.

Stratulat N. V. New meanings in Dictionary of Ukrainian language as result of semantic process of metaphORIZATION (based on materials of Explanatory Dictionary of Ukrainian language in 20 volumes).

The article focuses on of the study of active processes in the development of Ukrainian vocabulary the 1980-s to the present on the material of the new Explanatory Dictionary of Ukrainian Language in 20 volumes. Semantic neologisms are studied with component analysis. Basic semantic process including metaphORIZATION, that has caused appearance of new meanings, are characterized.

Key words: Dictionary of Ukrainian language, vocabulary, semantic neologism, metaphORIZATION.

Питання сутності динаміки мовної системи, що є її постійною онтологічною ознакою, завжди було в колі актуальних лінгвістичних досліджень. Вивчаючи властивість мови безперервно розвиватися та вдосконалюватися, а також причини цих мовних змін, лінгвісти не раз наголошували на тому, що «Немає нерухомості в мові... У мові, як і в

природі взагалі, усе живе, усе рухається, усе змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище оманливе; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковий випадок її динаміки» [1, с. 349].

Як відомо, процес розвитку мовної системи становить безперервну закономірну зміну словникового складу, що виявляється, зокрема, у появі нових дериваційних утворень, виникненні запозичень, модифікації значень, переході певних лексем до групи архаїзмів чи історизмів, активної чи пасивної лексики.

Особлива увага вчених до питання динаміки мови посилилася в останні десятиліття. Саме для цього періоду – кінець ХХ – початок ХХІ століть – характерні інтенсивні перетворення в мовній системі, які зумовлені стрімкими змінами у різних сферах життя соціуму: суспільно-політичній, науково-технічній, духовній, культурній та ін., що під впливом нових суспільних умов – становлення України як незалежної держави, зміна політичної системи, демократизація суспільства, стрімкий науково-технічний прогрес – породжують нові об'єкти називання і формують потребу в неологізмах. Мова як системно-структурне утворення характеризується такою внутрішньою організацією (системні міжрівневі взаємозв'язки, власний словотворчий потенціал, семантичні та стилістичні парадигми, мовні антиномії та ін.), що зумовлює розвиток мовної системи, який у періоди значних соціальних зрушень найбільш потужно проявляється у пристосуванні мови до комунікативних потреб суспільства. Сучасні лінгвістичні дослідження представляють багатоаспектні відображення мовних змін та процесів оновлення словникового складу української мови. Так, різні сторони її розвитку в останні десятиліття висвітлено у працях Т. О. Бевз, Л. А. Лисиченко, С. С. Лук'яненка, Д. В. Мазурик, Л. Б. Мартинової, О. Г. Муромцевої, І. А. Самойлової, О. А. Стишова, О. О. Тараненка, Л. М. Філюк та ін. Проте питання мовної мінливості та відображення її в лексичному складі залишається актуальним.

На сьогодні базою, яка з максимальною повнотою представляє неологічні входження в різних сферах функціонування української мови і надає можливість виконання комплексного аналізу інноваційної лексики, є новий Словник української мови в 20-ти томах (надалі СУМ-20). Ця унікальна лексикографічна система являє собою найбільш повне зібрання лексики української мови – понад 180 тис. реєстрових словникових одиниць.

СУМ-20 укладено вченими Національної академії наук України та викладачами вищих навчальних закладів у межах національної програми «Словники України». У його основу ліг тлумачний Словник української мови в 11-ти томах, матеріали лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, що нараховує понад 76 млн слововживань, та лексичної картотеки Інституту української мови НАН

України, яка містить понад 6 млн карток. СУМ-20 створений із використанням нової комп'ютерної технології лексикографування, розробленої в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України.

Аналіз мовного матеріалу, репрезентованого в СУМ-20, дає підстави стверджувати, що істотну частину інноваційних одиниць словникового складу української мови представлено семантичним неологізмами – вони становлять важливу складову інновацій Словника (понад 35 тис. нових значень).

Характеризуючи найважливіші риси розвитку словникового складу української мови, зокрема його семантичного наповнення періоду кінця ХХ – початку ХХІ століть, слід відзначити роль процесу метафоризації, у результаті якої СУМ-20 поповнився значною кількістю нових значень, що становить більш як половину усіх семантичних неологізмів досліджуваного матеріалу. Активність зазначеного семантичного явища пояснюється насамперед характерною для епохи сьогодення рисою комунікативної функції мови – подати вербальне відображення дійсності за допомогою образних, яскравих та містких засобів. Звуковий комплекс (фізична оболонка) слова, яке вживається в інноваційному значенні, набуває нового вигляду й нової функції, наповнюється новим психологічним смислом, що нерідко супроводжується стилістичною міграцією й емоційно-експресивною конотацією, оскільки «у багатьох випадках семантичні переноси зумовлені не необхідністю назвати які-небудь нові предмети та явища навколишнього життя, а намаганням дати нові експресивні назви предметам і явищам, які вже існують» [6, с. 47]. Крім того, нові семми, що є результатом такого значеннєвого переосмислення як метафоризація, з'являються в мові задля надання більшої емоційності найменуванням дій, процесів, предметів, які мали до цього емоційно нейтральну назву. А відтак, метафоричні утворення відображають сучасну тенденцію до активізації експресивних форм, «адже кожна доба розвитку мови пов'язана з пошуками й конструюванням нових метафор: неповторні відтінки і риси, оригінально поєднуючи їх у метафоричні образи, відкривають нові асоціації» [5, с. 219].

Слід сказати, що причини постійного розширення семантичної структури слова зумовлені також власне мовними чинниками, що витікають із самої природи мови, яка виявляється в її внутрішніх законах, особливостях будови, різних відношеннях та зв'язках. У самій лексико-семантичній системі мови закладені великі потенції семантичної еволюції лексичних одиниць. Внутрішні мовні можливості розвитку значення слова, що проявляються в певних умовах, спричиняють постійні семантичні зсуви: «Історія слова, – підкреслював академік В. М. Русанівський, – включає в себе значно більше значень, ніж ті, що воно їх має в кожний конкретний момент. Поки слово функціонує, воно потенційно може ставати носієм несподіваних значень» [8, с. 67].

Безсумнівно, зовнішні та внутрішні чинники розвитку значення слова слід розглядати у тісних зв'язках і взаємодіях між собою. Так, на динамічний характер лексичного складу мови, спричиненого різного роду семантичними змінами, у тому числі метафоричними, впливає така властивість мовного знака, як асоціативність, що породжена суспільним фактором: «Зі зміною позначуваного у свідомості мовців формуються нові асоціативні зв'язки між словами як фонографічними знаками (матеріальними компонентами) та співвіднесеністю цих слів як мовних знаків з одиницями дійсності» [7, с. 8]. Отже, слово як номінативний знак під впливом різних суспільних змін, аналогій і суміжних асоціацій постійно змінює своє значення.

При дослідженні інноваційних значень реєстрових слів СУМ-20 було використано поняття структурних семантичних складових частин слова (семем, сем), що при використанні відомого в семасіології методу компонентного аналізу дає змогу описати процеси творення нових одиниць семантичної структури лексичного значення, а також прослідкувати динаміку та характер значеннєвих змін.

Слід зазначити, що при творенні нових значень у функціонально-стилістичному плані відбувалася міграція слів у різних стилістичних пластах та сферах вживання лексики з відповідною оцінною характеристикою, як правило, це перехід лексеми із загальноновживаної у розряд розмовної та жаргонної лексики.

Розглянемо інноваційні семантичні одиниці, що виникли у процесі метафоризації, які демонструють найактивніші моделі значеннєвого творення. Серед найпоширеніших динамічних моделей творення нових значень є «*зміна архісеми та актуалізація асоціативної семи*», а також «*зміна архісеми та актуалізація прихованої периферійної семи*», які демонструють цілу низку семантичних неологізмів, репрезентованих у СУМ-20. У межах названих вище моделей творення інноваційної семантики виділено різні групи словникового складу, об'єднані за функціонально-семантичною спільністю, де особливо виразною є група лексики, поширена у молодіжному середовищі, а також група слів, розповсюджена серед представників кримінальних угруповань (у роботах мовознавців така лексика представлена як молодіжний та кримінальний жаргон [9]).

Безперечно, ці дві групи лексики, виділені за функціональним принципом, вивчаємо як творчий продукт їхнього носія – молоді, а також осіб, пов'язаних із кримінальною діяльністю. На нових мовних формах позначаються особливості психічного складу та поведінки соціальних верств. Скажімо, на позначення інновацій першої групи так чи інакше впливає психотип молодої людини – незвичне вживання слова у новому контексті з метою в мовленнєвій формі виділитися, виглядати неординарно, бажання створити власну спеціальну групу лексики, що є

важливим складником молодіжної субмови, спричинає появу нового значення у семантичній структурі слова.

У такий спосіб – через соціальну мотивацію – творення зазнала модифікації значення лексема *відтягатися*. Семантична структура цього слова розширилася завдяки новій семемі «відпочивати з галасом, бурхливо» (розм.). Імовірно, нове значення пов'язане із семантикою слова *відтягати* – «куючи, видовжувати що-небудь». Переосмислення відбулося на основі асоціативних ознак: оскільки кування супроводжується гучним звуком, шумом, це послужило мотивації появи нового лексико-семантичного варіанта, досить популярного в молодіжному середовищі. Метафоризація відбулася шляхом перенесення дії, направленої на предмет, на дію, яку виконує людина або яка спрямована на людину.

Механізм розвитку вторинного значення, що описаний вище, спостерігається також при метафоричному переосмисленні слова *уляпатися*. Первинне вживання цього слова «забризкатися, обляпатися чим-небудь» СУМ-20 фіксує як загальноновживане, нейтральне. Прихована асоціативна сема «неприємно почуватися внаслідок цього» сприяє вивільненню емоційно-експресивного заряду лексеми і стає елементом архісеми нового значення цього слова «потрапити у скрутне, неприємне становище» (розм.).

Подібним чином розвинулося нове значення і у слові *відліплюватися*. Вихідна семантика названого словесного знака – «відокремлюватися, відпадати (про що-небудь приліплене або прилипле); відклеюватися» стала основою для розвитку нового значення «відстати, відчепитися від когось» (розм.). З'єднувальною ланкою між цими двома семемами стала спільна прихована сема «втрачати зв'язок», яка є компонентом архісем обох слів.

Нового метафоричного переосмислення зазнала також лексема *зліняти*. На базі первинної семантики «втративши попереднє забарвлення, набути невиразного, нерівного кольору; вицвісти» розвинулося нове значення «втекти, зникнути; ухилитися від роботи» (розм.). Семантичний розвиток цієї лексеми відбувся через асоціативну ознаку первинного значення слова, а також за рахунок використання семантики диференційних сем «зникнення, відсутність» вихідного значення, при цьому, імпліцитні смисли початкової семми стали експліцитними результативного лексико-семантичного варіанту. Зазначимо, що у розвитку нового значення відіграла також роль зміна архісеми – дія, що стосується механізму, на дію, що властива людині.

Розвиток інноваційних значень такого типу знайшов активне відображення в сучасному мовленні молоді, про що свідчать приклади нових метафоричних утворень, представлених у СУМ-20. Так, переосмислення зазнали лексеми, на яких позначилася дія оцінної конотації: *обламуватися* «утратити можливість продовжувати пересування, роботу через несправність машини, механізму і т. ін.» →

«азнавати невдач, розчарування у своїх планах, надіях тощо» (*жарг.*); *позависати* «зачепившись за що-небудь, тримаючись на чомусь, повиснути» → «надовго затриматися в якомусь місці (про всіх або багатьох, усе або багато чого-небудь)» (*розм.*); *балаган* «тимчасове дерев'яне приміщення для театральних або циркових вистав на площі, вулиці» → «щось несерйозне, блазнівське, невпорядковане».

Представлені вище приклади значенневої динаміки словникового складу ще раз підтверджують думку про те, що в основі метафоричного найменування лежить «...здатність людини вловлювати схожість і подібність між різними індивідами, класами об'єктів, а потім за цією схожістю переносити назви справжнього носія чи функції на характеризувану особу чи предмет» [8, с. 329]. І це семантичне переосмислення об'єкта дійсності унаслідок порівняння його з іншим об'єктом за подібністю властивостей, ознак, рис, форм і т. ін. сприяє появі нових яскравих, а також влучних лексичних одиниць.

Не поступається активності творення і група неологізмів кримінального жаргону. Цілий ряд переносних осмислень з'явився в іменних найменуваннях, менше – у прикметниках, зокрема, у словах на позначення осіб та їх характерних рисах, у яких відображається ставлення до них суспільства й відповідна емоційна характеристика. Запропонований мовний матеріал демонструє механізми змін у значеннєвій структурі слова, показує як саме здійснюється оцінка та виражається відношення мовця до об'єкта думки, і як, у свою чергу, з'являється відповідне ремаркування нової семантичної одиниці (у кримінальній лексиці, як правило, ремарка *жаргонне*). Невипадково О. О. Тараненко, описуючи семантичні зміни у структурі слова через процес метафоризації, зазначає: «Метафора – це приховане порівняння, і це приховане може бути як дуже позитивне, так і негативне» [10, с. 109–110]. Саме такі негативні оцінки простежуються у нових значеннях слів, що розширили свою семантичну структуру через вживання у кримінальній сфері. Наприклад, СУМ-20 фіксує нове переносне значення в лексемі *бритоголовий*. Первинне значення цього слова «з бритою головою» отримало подальшу семантичну модифікацію через вживання в жаргонному мовленні. Це привело до появи інноваційної семантики «член злочинного угруповання, характерною ознакою зовнішності якого є стрижена голова, кремезна статура». Переосмислення цього слова відбулося за моделлю: перехід архісеми вихідного значення «з бритою головою» у диференційні семи похідного, поява у ньому нової архісеми «член злочинного угруповання» (*жарг.*). Така модель отримала реалізацію завдяки дії асоціативної метафоризації, в основі якої лежить екстралінгвістичний досвід носіїв мови.

Подібним чином відбувається процес модифікації семантики і в слові *відключати*. Початкове його значення «роз'єднувати що-небудь, зв'язане з роботою певної системи (газопроводу, водопроводу тощо); вимикати»

стосується припинення дії якогось механізму опосередковано, тобто через когось або через щось. Способом зміни архісеми дія машини – дія людини, а також на основі асоціативного зв'язку – на певний час «перестати існувати» – знепритомніти через удар або спиртне – відбувається метафоричне переосмислення цієї лексичної одиниці і появи нового значення «уводити когось у стан непритомності (ударом, спиртним тощо)» (*жарг.*).

Експресивно-стилістична трансформація вплинула також на семантику таких слів, як *авторитет* «про особу, що має вплив, повагу, заслуговує на повну довіру» → «лідер, ватажок кримінального угруповання» (*жарг.*); *крутий* «дуже загнутий, вигнутий, сильно закручений»; «дуже вигнутий, не поступовий (про поворот шляху, річки тощо)» → «який справляє сильне враження; неординарний» (*жарг.*) та «який демонструє свою фізичну силу, вплив тощо»; «у знач. ім. крутий» (*жарг.*); *братва* «товариші, друзі» (*фам.*) → «члени однієї спільноти (здебільшого – угруповань рекетирів, кримінальних структур, мафіозних угруповань тощо)» (*жарг.*).

Отже, аналіз інноваційного мовного матеріалу СУМ-20 продемонстрував активну дію семантичної неологізації, яка шляхом процесу метафоризації, що останнім часом активізувалася через соціолінгвістичні чинники, суттєво торкнулася іменникових та дієслівних номінацій. Досліджуваний масив лексики «проілюстрував» твердження О. А. Земської про те, що соціальна характеристика відображається в появі нових метафоричних утворень, де метафорично позначуваний об'єкт і його співвіднесеність з позначуваним виражає відношення суспільства до предмета думки: «Слова, що з'являються на наших очах, відображають певне сприйняття дійсності людиною, соціальну та індивідуальну оцінку явищ життя» [4, с. 201].

Виявлення характеру значеннєвих змін дозволило стверджувати, що мова на різних етапах свого власного розвитку підлягає тим перетворенням, які зумовлені різними її відношеннями – мови та її системи, мови і її внутрішньої структури, мови і людини, мови і суспільства – та способами їх вираження. Інтенсивність таких мовних перетворень проявляється в періоди значних змін у житті соціуму, одним із яких є період останніх десятиліть, що відіграв роль того каталізатора, який вплинув на розширення семантичного обсягу української лексики, у тому числі її метафоричного наповнення, що свідчить про розвиток у сучасній українській мові її експресивної, образної та емоційної сторін.

Література

1. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт ; пер. с нем. Г. В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства / Е. А. Земская // Русский язык конца XX столетия (1985-1995) / [под ред. Е. А. Земской]. – [2-е изд.]. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 90–141.

4. Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка / Л. А. Кудрявцева. – [2-е изд.]. – К. : ИПЦ « Киевский университет», 2004. – 208 с.
5. Лексика русского литературного языка XIX начала XX века / [отв. ред. Ф. П. Филин]. – М. : Наука, 1981. – 357 с.
6. Лексика современного русского литературного языка / [под ред. М. В. Панова]. – М. : Наука, 1968. – 185 с.
7. Мацько Л. Українська мова в кінці XX ст. (зміни в лексиці) / Любов Мацько // Дивослово. – 2000. – № 4. – С.15–20.
8. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с.
9. Ставицька Л. Проблеми вивчення жаргонної лексики: Соціолінгвістичний аспект / Леся Ставицька // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 55–68.
10. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.